

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ŞART CÜMLESİNE DAİR

İlkin GULUSOY*

ÖZ

Çağdaş Türk lehçelerinin gramer özelliklerinin karşılaştırmalı şekilde araştırılması özellikle son yıllarda Türklük bilimi çalışmalarının en fazla ilgi duyulan alanlarından biri hâline gelmiştir. Bu, bir taraftan, uzun yıllar farklı sebeplerden dolayı birbirinden uzaklaşmış Türk halklarının yaklaşma isteğine bağlıysa, diğer taraftan dilbilimcilerin Türk dilleri ailesinin aynı kökten gelmiş olduğunu ve bir bütün hâlinde varoluşunu dünya dilbilimine kanıtlama isteği ile ilgilidir. Bu açıdan baktığımızda, Çağdaş Türk lehçelerinin gramer özelliklerinin ortak ve farklı taraflarının karşılaştırmalı şekilde araştırılması ve her lehçe özelliklerinin tam olarak ortaya konulması gerekmekte olup güncellik arz etmektedir.

Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde sözdizimi ile ilgili karşılaştırmalı şekilde yapılan araştırmaların önemini göz önünde bulundurduğumuzda Güneybatı Türk lehçelerinden olan Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde şartlı birleşik cümlelerin karşılaştırılmasının Türklük bilimi için yararlı olacağı kanısındayız. Türkiye Türkçesinde asıl birleşik cümle türü olup *-sa*, *-se* şart ekinin yardımıyla oluşan ve tek başına kullanılamayan şart cümlesinin Azerbaycan Türkçesinde *-sa*, *-se* eki dışında, diğer vasıtalarla da oluşabilmesi her iki dilde farklı manzara ile karşılaşmamıza neden olmaktadır.

Bu çalışmada farklı araştırmacıların gramer kitaplarındaki şartlı birleşik cümle ile ilgili görüşleri aktarılmış, dilbilimcilerin her iki dildeki şartlı birleşik cümle ile ilgili yorumları üzerinde durularak değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, şart cümlesi, sözdizimi, karşılaştırma

ABOUT CONDITIONAL SENTENCES IN TURKISH TURKIC AND AZERBAIJANI TURKIC LANGUAGES

ABSTRACT

Investigating the characteristic features of the modern Turkish dialects in a comparative way recently became the most widely interested field among the Turkish studies. The reason for this is not only the tendency for convergence of the Turkic nations that split up for some reasons for a long time but also the

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Doktor Öğretim Üyesi, ilkingulusoy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0768-9803>

eagerness of the linguists to prove to the linguistics science communities that the Turkic language family originates from the same roots and they exist as a whole. Hence, the investigation of the similarities and differences of the Modern Turkic Dialects in a comparative way and revealing the complete characteristic features of each dialect is a kind of necessity and an up-to-date concern.

We argue that a comparative analysis of the conditional complex sentences in the modern Turkish and Azerbaijani languages, both of which are of the Southwest Turkic Dialects, will prove very useful for Turkish studies, considering the significance of comparative studies on the modern Turkic dialects and accents in regard to syntactical structure. There is a kind of sentence which is called the main sentence and it is formed by the means of the suffixes *-sa*, *-se* and they denote condition. And as the conditional part of the sentence in the Azerbaijani Turkic Language is not only used by the means of above-mentioned (*-sa*, *-se*) suffixes, but also by the other means, it leads us to focus on a huge difference between those two languages.

In this paper, we shed light upon the views on the conditional complex sentences in grammar books by various researchers and proposed a variety of analyses based upon the comments of linguists on the conditional complex sentences in both languages.

Keywords: Turkish Turkic language, Azerbaijani Turkic Language, conditional sentences, syntax, comparison

EXTENDED ABSTRACT

Investigating the characteristic features of the modern Turkish dialects in a comparative way recently became the most widely interested field among the Turkish studies. The reason for this is not only the tendency for convergence of the Turkic nations that split up for some reasons for a long time but also the eagerness of the linguists to prove to the linguistics science communities that the Turkic language family originates from the same roots and they exist as a whole. Hence, the investigation of the similarities and differences of the Modern Turkic Dialects in a comparative way and revealing the complete characteristic features of each dialect is a kind of necessity and an up-to-date concern.

We argue that a comparative analysis of the conditional complex sentences in the modern Turkish and Azerbaijani languages, both of which are of the Southwest Turkic Dialects, will prove very useful for Turkish studies, considering the significance of comparative studies on the modern Turkic dialects and accents in regard to syntactical structure. There is a kind of sentence which is called the main sentence and it is formed by the means of the suffixes *-sa*, *-se* and they denote condition. And as the conditional part of the sentence in the Azerbaijani Turkic Language is not only used by the means of above-mentioned (*-sa*, *-se*) suffixes, but also by the other means, it leads us to focus on a huge difference between those two languages.

In this paper, we shed light upon the views on the conditional complex sentences in grammar books by various researchers and proposed a variety of analyses based upon the comments of linguists on the conditional complex sentences in both languages.

As a longer investigation we can come to the consideration shown as follow:

Sometimes the term of conditional clause can be confused with another term existing in the grammar of the Modern Turkish Language. But only the term “dependent (subordinate) conditional clauses” is used in the grammar of the Azerbaijani Turkic Language.

According to the rules of the Modern Turkish grammar, the conditional clause is a kind of sentence which is formed by the means of the conditional suffixes *-sa*, *-se* and it is not used independently. On the other hand, it plays the role of adverbial modifier, object and subject of the main clause and complements other sentences by carrying the meanings of time, condition, cause and comparison. As well as it is the real compound sentence in the Modern Turkish language.

According to the grammatical point of view in the Azerbaijani Turkic Language, the dependent compound sentences in the conditional sentences are divided into two parts. One of them is a kind of sentence in which the subordinate clauses come after the main clause and such sentences are widely used in the colloquial speech, but not in the literary speech.

The second kind of sentences are widely used in the literary languages and they are divided into four parts with respect to their formation. The subordinate clause comes before the main clause in these sentences and they conjoin the main clause by means of conditional suffixes *-sa*, *-se*, intonation and the suffixes *-a*, *-e* denoting wish, and conditional conjunctions such as *əgər (if)*, *bir halda ki (in such as case)*, *provided that (şimdi ki)*, supposing that etc).

Unlike the grammar of the Turkish Turkic Language, in the grammar of Azerbaijani Turkic Language all sentences the predicate of which accepts the conditional suffixes *-sa*, *-se* is not considered conditional sentences. This is because, the conditional suffix *-sa*, *-se* denotes other meanings rather than the condition and it can also be used in order to form the subject, predictive, objective clauses and the adverbial clauses of time, place, manner, quality and comparison.

When we compare the grammatical rules of two neighbour countries, we should also consider the views about joining of conditional clauses in the Modern Turkish Language to the main clauses the syntactic function of which is subject, object, and adverbial modifier.

According to Azerbaijani Turkic Language grammatical point of view, if the meaning is not changed while the sentences, the predicate of which is formed by the conditional suffix *-sa*, *-se* are used together with the conditional conjunctions and if it keeps its meaning then it is the conditional clause. If there is a change in the meaning in this kind of sentences, (sentences which predicate is formed using conditional suffixes) the predicate of which is formed by the means of conditional suffixes *-sa*, *-se*, then those sentences should be considered one of the above-mentioned subordinate clauses of complex sentences. Thus, using one of the conditional conjunctions strengthening the meaning of condition, the subordinate clauses the predicate of which is formed by the means of conditional suffixes *-sa*, *-se* determines whether they are conditional clauses or not. In the grammar of Modern Turkish Language, overemphasizing the role of the conditional suffixes *-sa*, *-se* and ignoring the role of the conditional conjunction among the means which are responsible for the forming of the conditional clauses, lead to the wrong classification of the sentences with respect to their meaning.

GİRİŞ

Dünyanın en zengin dillerinden bir olan Türk dili bugün çok geniş bir sahada çeşitli lehçeler ve şiveler hâlinde kullanılmaktadır. 20. yüzyılda ortaya çıkan ulaşım ve iletişim imkânları Türk dilini bugün ana ve ata yurtlarından da dışarıya taşımış; Avrupa, Amerika ve Avustralya'da yaşayan Türkler vasıtasıyla Türkçenin kullanım alanı dünyanın her tarafına yayılmıştır (Ercilasun 2013: 13). Türk dilinin tarihî ve bugünkü lehçe ve şivelerini ses yapısı, şekil yapısı ve cümle yapısı bakımından birbirine bağlayan ortak taraflarının mukayeseli çalışmaları ortaya koymak Türk dünyasında dil ve kültür birliğinin sağlanması bakımından mutlaka gereken çalışmalar olup (Karaörs 1991: 42) her lehçe ve şivenin özelliklerinin tam olarak ortaya konulması gerekmektedir. “Geniş ölçüde saha araştırması gerektiren bu çalışmalar için Türkolojide yeni bakış açılarına, düşünce ve fikirlere ihtiyaç vardır.” (Tavkul 2003: 31). Türk lehçe ve şivelerinde sözdizimi ile ilgili karşılaştırmalı şekilde yapılan araştırmaların önemini de göz önünde bulundurduğumuzda Güneybatı Türk lehçelerinden olan Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde şart cümlelerinin karşılaştırılmasının Türkoloji için yararlı olacağı kanısındayız. Çünkü “Türk lehçelerinin tam ve bilimsel tasnifinin yapılabilmesi için de her lehçenin dil bilgisi bakımından ayrıntılı şekilde incelenmesi, lehçelerin bütün yönleriyle karşılaştırılması, birleşen ve ayrılan yönlerin ortaya konması temel şartlardan sayılır.” (Buran vb. 2015: 45).

Şunu da belirtelim ki, son yıllarda Çağdaş Türk lehçelerinin gramer özelliklerinin karşılaştırmalı şekilde araştırılması çok geniş yayılmıştır (Yaman 2000; Karaörs 2005; Musayev 2010; Kerimoğlu 2014; Guliyev 2015; Guliyev 2017). Bu, bir taraftan, uzun yıllar farklı sebeplerden dolayı birbirinden uzaklaşmış Türk halklarının yaklaşıma isteğine bağlıysa, diğer taraftan dilbilimcilerin Türk dilleri ailesinin aynı kökten gelmiş olduğunu ve bir bütün hâlinde varoluşunu dünya dilbilimine kanıtlama isteği ile ilgilidir. Bu çalışmada farklı araştırmacıların gramer kitaplarındaki şartlı birleşik cümle ile ilgili görüşleri aktarılacak, dilbilimcilerin iki dildeki şartlı birleşik cümle ile ilgili yorumları üzerinde durularak değerlendirme yapılacaktır.

1.1. Türkiye Türkçesinde Şart Cümlesi ile İlgili Görüşler

Türkçe dilbilgisinde, yapısında şart eki bulunan cümleler *şartlı birleşik cümle* olarak adlandırılmaktadır. Muharrem Ergin'e göre, bu birleşik cümle Türkçenin asıl birleşik cümlesidir, başlangıçtan beri Türkçede vardır, temeli şart kipinin şart ifadesine dayanır (Ergin 2009: 405).

Mehmet Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* kitabında “Şartlı birleşik cümleler” adı altında “bunlar; temel cümledeki kavramın vukuu, yan cümlecikteki kavramın vukuna bağlı olan cümlelerdir.” şeklinde tanımladıktan sonra onların dört şekilde kurulduğunu, şartlı cümlelerin başında “*eğer; şayet, her na kadar*” gibi lafızlarla da karşılaşılabileceğini belirtmektedir (Bilgegil 2009: 88).

Mehmet Hengirmen *Türkçe Dilbilgisi* kitabında şart cümlelerine “Anlamlarına göre cümleler” bahsinde yer ayırdıktan sonra onları “yüklemi *-sa, -se* ekiyle kurulan ve şart anlamlı cümlelere şart cümleleri denir.” şeklinde tanımlamakta ve aşağıdaki örnekleri vermektedir: “İnsanlar severek çalışırlarsa her işi başarırlar. Yalnızca kendi çıkarlarını düşünürsen hiç dostun kalmaz. Gençliğin kıymetini bilmezsen, yaşlılıkta perişan olursun. Ne ekersen onu biçersin. Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur. (Türk atasözü) Hızlı koşarsan tez yorulursun.” (Hengirmen 2007: 348).

Vecihe Hatipoğlu, şart cümlelerinden *dilek yan tümce* ve *koşullu yan tümce* adı altında bahsetmektedir. “Birleşik tümcelerde, dilek kipiyle kurularak, temel tümceye bağlanan ve dilek, istek bildiren yantümceye, *dilekli yantümce* denir: “Gençler bilebilse, ihtiyarlar muktedir olabilse, dünyanın işleri kolaylıkla düzeldir”, “Düzen tartışmaları bitse, huzura kavuşuruz”; (...) “İnsan ne kadar düşünceli ve tedbirli olsa, yine de başkalarına inanmak ve güvenmek zorunda”, “Ayrılışlar da beraberler”, “Bir başına da olsa, insan güçlülere karşı koymalıdır.” (Hatipoğlu 1972: 148). Birleşik tümcelerde koşul birleşik eylemiyle kurulan ve temel tümcedeki anlamı koşullu olarak tamamlayan yantümceye *koşullu yantümce* (Osm. Cümle-i şartiye; Fr. Proposition conditionnelle; İng. Conditional clause; Alm. Bedingungssatz) denir: “Gençlikte çalışılırsa, yaşlılıkta rahat edilir.” “Bu yaz turist gelirse, döviz bakımından biraz ferahlayacağız.” Bazen de koşullu yantümcenin yüklemi koşulla birlikte emir veya istek çekimiyle kökteş olarak ikileme kurar. Bu durumda yantümceyi etkileyen koşullu yüklemidir: “Ne kadar çalışkan olursan ol yine başkalarının yardımına muhtaçsın”; “Roman ne kadar uzun olursa olsun, çekici ise sonuna dek okunur.” (Hatipoğlu 1972: 149).

Bilal Aktan, konuyla ilgili “Şart kipiyle kurulmuş yüklemi bulunan cümle ile bir ana cümleden meydana gelen birleşik cümleye şartlı birleşik cümle denir. (...) Şart cümlesi temel cümleden önce gelir ve özne, nesne, yer tamlayıcısı, çok defa da zarf işleviyle temel cümleye bağlanır. Bu diziliş şekli, çoğu zaman temel unsuru sonda bulunan Türkçenin söz dizimi kurallarına uygun bir diziliştir.” şeklinde yorum yapmaktadır (Aktan 2009: 131).

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli birlikte yazdıkları *Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)* kitabında şartlı birleşik cümle hakkında “Şartlı birleşik cümle, şart ifadesine dayalı bir yan cümle ile bir ana cümleden meydana gelen birleşik cümledir. Şart cümleleri, oluş ve kılışın bir şarta bağlandığı cümledir. Bu oluş ve kılışlar şart (-sa) ekiyle yapılır. Tam bir yargı bildirmeyen bu cümleler, istek ve temenni ifade ederler. Bu özellikleriyle temel cümleye yardımcı cümle hazırlar. Bu yardımcı cümleler, temel cümleyi şart, zaman, sebep, tahmin, benzetme gibi anlamlarla tamamlar.” (Özkan vd. 2012: 197) şeklinde açıklama yaparlar.

Mehmet Özmen’e göre, “Şart cümlesi, -sa/-se biçim birimi ile oluşturulur. Şart cümlesi, tek başına kullanılamaz. Şart cümlesi, kendisinden sonra gelen ve gerçekleşmesi şarta bağlı olan ana cümleye bağlanır.” (Özmen 2013: 148).

Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi* adlı kitabının ilk baskılarında şartlı birleşik cümlelerin varlığını kabul etse de, daha sonra yazmış olduğu bir makalesinde şöyle yazar: “-sa ekli bir kelime veya kelime grubu, şart, zaman vb. ifadelerle yüklem anlamını tamamlar. Zarf-fiil, sıfat-fiil ve isim-fiiller gibi, -sa ekli bir kelime veya kelime grubunda da yargı yani bitmişlik anlamı yoktur. Yani bu yapı cümle değildir; cümle unsurudur, genellikle zarftır.” (Karahan 2000: 19-20).

İbrahim Delice, şart cümlesini “yan cümlesi şart-filerden oluşan birleşik cümleler bünyesinde şart-fiil veya şart-fiil öbeği bulunan cümlelerdir: (Ona kaldıramayacağı kadar yük yüklerseniz) vazifesini yapamaz.” şeklinde tanımlamaktadır (Delice 2012: 165).

Haydar Ediskun, yardımcı cümlesinin yüklemi -sa, -se eki alan cümleleri şartlı birleşik cümle saymaktadır ve şart cümlelerinin sadece zarf görevinde değil, aynı zamanda özne ve nesne görevinde kullanılabileceğini yazar: “Şart cümlecikleri nesne ve özne görevinde bulunabilirler: 1. Ne yapsam para etmeyecek. (Ne yapsam - şart

cümlecığı özne görevindedir). 2. Ne isterse yiyebilir (Ne isterse - şart cümlecığı nesne görevindedir.)” (Ediskun 2010: 385).

Günay Karaağaç da şart cümlesini ana cümlelerin zarfı gibi görmektedir: “Şart cümlesi, bütün dillerde yardımcı cümledir. Bir yüklem, bir şart cümlesi ile tamamlandığı cümledir. Şart cümlesi tek başına yargı bildirmez. Bir başka cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamlarıyla tamamlar. Şart cümlesi genellikle, ana cümle yüklemine zarfı gibidir ve ana cümlelerin başında veya içinde bulunur.” (Karaağaç 2012: 238).

Nadir İlhan şöyle yazar: “Şart kipi denilen yapı, tek başına tamamlanmış bir yargı ifade edemezken, diğer durum kiplerinde anlamca tamamlanmış bir yargı söz konusudur. Şartın yargısının ancak birleşik cümle olarak kabul edilen bir birlik içerisinde tamamlandığı kabul edilmektedir. Bu durumda da şartın kendisi tek başına tam bir yargı ifade etmediği için, diğer kiplerle kurulan birlikler gibi bir cümle olarak değerlendirilmemeli, cümledeki fonksiyonu itibarıyla *zarf/zarf grubu* olarak kabul edilmelidir. Cümle ögesi olarak da zarf tümlecisi görevinde olduğu da unutulmamalıdır.” (İlhan 2007: 259).

Mehmet Özmen’e göre ise bu tür cümlelerde asıl olan şarttır, zarf tümlecisi işlevi ikincildir. *-sa/-se* biçim birimli bir cümle, ana cümle karşısında zarf tümlecisi işlevinde olduğu durumlarda, *-sa/-se* biçim birimli fiil şekli, zarf-fiil değil, cümledir. “Bir cümlelerin diğer cümlelerin herhangi bir ögesi olması, o cümlelerin cümle olmadığını göstermez.” (Özmen 2013: 150).

Görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında farklı terimlerle (*şart cümlesi, tümleme şart cümlesi, şartlı birleşik cümle, koşul tümcesi*) adlandırılan (bkz. Kerimoğlu 2014: 231) şart cümlesi ile ilgili görüşler, başta geldiği için Türkçenin asıl birleşik cümlesi olduğu, temelini şart kipinin şart ifadesine dayandığı, *-sa, -se* biçim birimiyle oluşturulduğu, genellikle ana cümlelerin zarfı görevinde kullanıldığı yönünde olup, istek ifadesi taşıyan cümleler istisna olmakla yüklemi *-sa, -se* şart eki almış olan bütün birleşik cümleler şart cümlesi sayılmaktadır. Bunun yanı sıra, “şart cümlesinin tek başına yargı bildirmemesinden yola çıkan bazı dilciler *-sa* şart ekinin zarf-fiil eki olduğunu ifade etmiş ve yapısında şart cümlesi bulunan ve gramerlerde birleşik cümle kabul edilen cümlelerin de basit cümle sayılması gerektiğini savunmuşlar.” (Kerimoğlu 2014: 228).

1.2. Azerbaycan Türkçesinde Şart Cümlesi ile İlgili Görüşler

Azerbaycan dilbilgisinde şart cümlesi “ana cümlelerin geneline ait olmakla ondaki durum ve hareketin veya yargının bağlı olduğu şartı bildirir.” (Abdullayev vd., 2007: 397) şeklinde tanımlanmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde şart cümlesi bağlı birleşik cümleler içerisinde değerlendirilir ve bu cümle için *şert budag cümlesi* (şart yan cümlesi) terimi kullanılır (Kazımov 2004: 387; Abdullayev vd. 2007: 397).

Azerbaycan Türkçesinde şart cümlesinin yapısını ve tarafları bağlayan araçlar dikkate alınır, bu tür cümlelerin genelde, üç yöntemle oluştuğu görülmektedir. Bunların bir grubu şart belirtileri (*ise, -sa, -se*) yardımıyla kurulur. Diğer grubu bağlaçların yardımı ile oluşur. Üçüncü grubu ise ana cümlede kullanılan *o şartla* kalıbı ile kurulur. (Abdullayev vb. 2007: 397).

Gazenfer Kazımov, şart cümlesinin ana cümlede ifade olunan eylem ve belirtinin şartını bildirdiğini ve bağlama unsurlarına, ana cümlelerin ve yardımcı cümlelerin yerine göre iki türünün olduğunu yazmaktadır:

1. Ana cümle önce, yan cümle sonra gelir, yan cümle ana cümleye genellikle *ki* bağlacı, bazen de sadece tonlama aracılığıyla bağlanır; ana cümlede *bu şartla, o şartla, bir şartla* vs. kalıp sözler kullanılır ve yan cümle aracılığıyla kesinleştirilir, netleştirilir;

2. Şart cümlesinin bu türü dilde daha fazla kullanılmakta olup, farklı bağlama unsurları ile dikkat çeker ve dörde ayrılır: asindetik şart cümleleri (tonlamanın yardımıyla oluşur), sentetik şart cümleleri (*-sa, -se* ve *ise* ek ve edatlarının, bazen de *-mı^a* soru edatının ve *-a²* dilek kipi ekinin yardımıyla oluşur), analitik şart cümleleri (*eğer ki, madam ki, şimdi ki, vakta ki, bir halda ki* sözlerinin ve *ki* edatının yardımıyla oluşur), analitik-sentetik şart cümleleri (*eğer, hergah* bağlaçlarının ve *-sa, -se* eklerinin yardımıyla oluşur) (Kazımov 2007: 387-390). Bu dilciye göre, ikinci tür şart cümleleri Azerbaycan Türkçesinde daha yaygındır, birinci tür şart cümleleri ise genellikle konuşma dilinde kullanılmaktadır (Kazımov 2007: 387).

Bunun dışında Azerbaycan Türkçesinde şart cümlesinin bu türü ana cümleye *-a, -e* istek kipi eki ile de bağlanabilir, fakat bu şekil yavaş yavaş arkaikleşmektedir; örn.: Nazlıhanım. O pulları gaytarıb veresen mene, ele bil, teseddüg verirsen. (A. Hakverdiyev) (Kazımov 2007: 388) *-a, -e* istek kipi ekinin şart anlamında kullanılması Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında da görülmektedir (Rehimov 1965: 87).

Memmedağa Şireliyev şöyle yazmaktadır: “Bağımlı birleşik cümlelerin taraflarının bir-birine bağlanması için ekler ve edatlar kullanılır. Bunlardan *-sa/-se (ise)* yalnız şart cümlelerinin değil, özne, nesne, zaman, miktar, durum, yer, mukayese, karşılaştırma ve ekleme yan cümlelerinin de ana cümle ile bağlanmasına hizmet eder.” (Müasir Azerbaycan Dili 1981: 387).

Memmed Caferzade, Azerbaycan Türkçesi ağızlarının sözdiziminden bahsederken *-sa, -se* ekinin rolü üzerinde özellikle durmuş ve edebi dilde olduğu gibi, Azerbaycan dilinin diyalekt ve ağızlarında da bağımlı birleşik cümlelerin oluşumunda bu ekin önemli yere sahip olduğunu ve farklı cümle çeşitlerinin kurulmasındaki önemini vurgulamıştır (Caferzade 1990: 220).

Görüldüğü gibi, Azerbaycan Türkçesinde şart cümlesinin türleri ve oluşum yolları ile ilgili görüşler bir kadar farklıdır. Şart cümlesi, Türkiye Türkçesinde genellikle *-sa, -se* ekinin yardımıyla oluşur, Azerbaycan Türkçesinde ise *-sa, -se* eki ile birlikte *eğer* bağlacının da belli bir işlevi vardır. M. Kaya Bilgegil şart cümlesinin başında *eğer, şayet, her na kadar* gibi lafızlarla da karşılaşılabileceğini belirtmesine rağmen şart cümlelerini kuruluşuna göre gruplara ayırırken şu bağlama unsurlarının önemine değinmemiştir (Bilgegil 2009: 88). Azerbaycan’da Memmedağa Şireliyev (Şireliyev 2008: 381) ve Alevset Abdullayev (Abdullayev vd. 2007: 322) gibi dilciler, şart cümlesinin oluşumunda bu bağlacın fonksiyonunu kaybetmeye başlamış olduğunu söylemişlerse de Aslan Aslanov *eğer* bağlacının *-sa, -se* eki ile birlikte kullanıldığında şart anlamının daha güçlü ve kapsamlı olduğunu savunmuştur (Aslanov 1983: 28).

Yusif Seyidov’a göre, “Çağdaş dilde şart yan cümleli birleşik cümlelerde *eger* bağlacının *-sa, -se* edatı olmadan kullanılması yaygınlaşmamıştır; şart yan cümlesinin yüklemine ifade vasıtası ve gramatik özellikleri ile ilgili olarak, çoğu zaman *eger* bağlacı ile birlikte *-sa, -se* edatının kullanılması da talep edilmektedir” (Seyidov 1996: 259).

Gazanfer Kazımov’a göre ise *-sa, -se* eki demek olan *ki, yan cümle+ana cümle* yapısındaki bağlı birleşik cümlelerde bütün yan cümle türlerini ana cümleye bağlamaktadır ve bu açıdan onu “ana cümle+yan cümle yapıları bağımlı birleşik cümlelerde *ki* bağlacı ile kıyaslayabiliriz.” (Kazımov 2004: 314).

Tofik Muzafferoğlu da aynı fikirdedir: “-sA eki ve ki bağlacının sözdizimsel-işlevsel mevkii arasında ciddi bir fark yoktur. Her ikisi bağlaç görevini yerine getirir, her ikisi daha fazla yan cümle türünün ana cümle ile bağlanmasında görev alır, her ikisi diyebiliriz ki, aynı intonasyona sahiptir. Nihayet onların her ikisi somut anlam ilişkilerinin oluşmasında görev almamaktadır.” (Muzafferoğlu 2002: 262).

Müasir Azərbaycan Dili (Abdullayev vd. 2007) kitabında, yan cümlesinin yüklemi -sa, -se eki almış birleşik cümlelerden bahsedilirken bu ekin işlevleri göz önünde bulundurularak yalnız şart yan cümlesi değil, aynı zamanda diğer yan cümle türlerinin ana cümleye bağlanmasındaki rolü üzerinde durulmuş ve şart cümlesi dışındaki cümlelere aşağıdaki örnekler verilmiştir:

1. *Özne yan cümlesi*: Kim buna inanmırsa, sıradan çıxsın. (Kim buna inanmıyorsa sıradan çıksın); Ne demiş dinizse, hamısı düz çıxdı (Ne dediyse hepsi doğru çıktı.)

2. *Yüklem yan cümlesi*: İndi her kes başını salamat saxlasa, en ağıllı adam odur. (Şimdi kim kafasını koruyabilse en akıllı adam o.)¹ Halı dünən nece idise, bu gün de eledir (Hali dün nasıldıysa bugün de öyle.)

3. *Tamamlık (nesne ve yer tamlayıcısı) yan cümlesi*: Her ne desem, qulaq asır. (Ne diyorsam dinliyor.) Kim Simanın başını kesib getirse, ona bir qatır yükü qızıl vereceyem (Kim Sima'nın kafasını kesip getirirse ona bir katır yükü kadar altın vereceğim.)²

4. *Zaman yan cümlesi*: Ne vaxt gelib sizin qapınıza çörek istesem, nökerlere buyurun meni qovsunlar (Ne zaman sizin kapınıza gelip de ekmek istersem hizmetçilere söyleyin beni kovsunlar.)

5. *Yer yan cümlesi*: Sen meni hara çağırımıdsınsa, ora gedirem. (Sen beni nereye çağırdıysan oraya gidiyorum)

6. *Durum yan cümlesi*: Dünən nece işləmişdinizse, bu gün de o cür çalışmalısınız. (Dün nasıl çalıştıysanız bugün de öyle çalışmalısınız.)

7. *Kemiyet yan cümlesi*: Ne qeder fehle lazım olsa, bağbana deyersen getirsin (Ne kadar işçi gerekirse bahçivana dersin getirsin.)

8. *Karşılaştırma yan cümlesi*: Zeyneb anasını bu fikirdən daşındırmaq istemişse de, onunla açıq danışmağa utanmışdı (Zeynep annesini bu fikirden vazgeçirmek istemişse de, onunla açık konuşmaya utanmışdı.) (Abdullayev vb. 2007, 337-364).

Tofik Müzafferoğlu, gözlemlerine dayanarak şöyle yazar: “-sa, -se'nin farklı yan cümlelerin kurulmasına hizmet etmesi Türk dilleri için genel bir hal olup, -sa, -se şart ekinin farklı semantik-işlevsel mevkilerde kullanılmasının başlıca nedeni öncelikle bir bütün olarak cümle yapısının kullanılış amacına, cümlede hangi fikrin öne çekilmesine bağlıdır.” (Muzafferoğlu 2002: 264)

1.3. Değerlendirme

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre, şart cümlesi, bağlı birleşik cümlelerin bir türü olup, o şartla sözcüğünün, tonlama, -sa, -se

¹ “İndi her kes başını salamat saxlasa, en ağıllı adam odur.” cümlesi, Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre incelediğimizde yüklem yan cümleli bağlı birleşik cümledir; bu cümleyi basit cümleye dönüştürecek olursak, “En ağıllı adam kimdir?” sorusu sorulacaktır. Kimdir? sorusu da Azerbaycan Türkçesinde yüklem sorulduğundan dolayı şu cümleye yüklem yan cümlesi demişler.

² Türkçe dilbilgisine göre “ona” sözü yer tamlayıcısıdır, fakat Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre tamamlıktır. Tamamlık Türkçede nesne ve yer tamlayıcısı olarak bilinen bütün sözleri kapsamaktadır.

şart eki ve şart bağlaçlarının (*eğer; madam ki, şimdi ki, şayet ki*) yardımıyla oluşmakta ve genel olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan *o şartla* sözcüğünün yardımıyla oluşan birinci tür, her ne kadar yazı dilinde yaygınlaşmamışsa da konuşma dilinde sık sık kullanılmaktadır. Ayrıca, Azerbaycan Türkçesinde dilbilgisine göre, şart cümlesinin yüklemi *-sa, -se* şart eki ala da bilir, almaya da bilir; zira yukarıda da belirttiği gibi, Azerbaycan Türkçesinde şart cümlesi başka yöntemlerle de oluşabilmektedir (Kazımov 2007: 387-389). Aynı zamanda, yüklemi *-sa, -se* şart eki almış olan bütün cümleler şart cümlesi değildir. Özne yan cümlesi, yüklem yan cümlesi, nesne yan cümlesi, zaman yan cümlesi, yer yan cümlesi, durum yan cümlesi, kemiyet yan cümlesi ve karşılaştırma yan cümlesinin yüklemi de *-sa, -se* eki alabilmektedir. A. Annanurov da doktora tezinde yüklemi şart kipinde olan bağımlı birleşik cümlelerin farklı türlerinin olmasından bahseder ve kanaatini şöyle özetler: “Kanaatimize göre, *-sa²* eki almış cümleyi belirlemek, bu veya diğer bir türe ait edebilmek için *-sA* ekine değil, yan cümlelerin hangi sözcük vasıtasıyla ana cümleye bağlandığına bakmak gerekir.” (Annanurov 1953: 198).

Mehman Musayev de Türk yazı dillerinin birleşik cümle sözdiziminde diğer yan cümlelerin predikativ (yüklem) merkezlerinin fiilin şart ekinde kullanıldığını yazar (Musayev 2010: 249).

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde şart cümlesinin zarf tümleci dışında, diğer cümle öğeleri (özne, nesne) görevinde kullanılması ile ilgili düşünceler *-sa, -se* ekinin Azerbaycan Türkçesindeki görevleri ile ilgili görüşlere yakın bir fikir oluştuğunu göstermektedir. Hatta Mehmet Özmen, şartlı birleşik cümlelerin, şart cümlesinin ve bağlı bulunduğu ana cümlelerin kipine, bu kipi basit veya birleşik oluşuna, zamanına ve metin bağlamına göre, değişik anlam incelikleri gösterdiğini yazmaktadır (Özmen 2013: 148).

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde yan cümlesinin yüklemi *-sa da, -se de* eki almış veya yan cümlesinde *ne kadar* ifadesi olan cümlelerle ilgilidir, böyle birleşik cümleler de taraflar arasındaki anlam ilişkisine bakılmadan şart cümlesi sayılmaktadır; örneğin, Vecihe Hatipoğlu, “İnsan ne kadar düşünceli ve tedbirli olsa, yine de başkalarına inanmak ve güvenmek zorunda”, “Ayrılışlar da beraberler”, “Bir başına da olsa, insan güçlülere karşı koymalıdır”, “Ne kadar çalışkan olursan ol yine başkalarının yardımına muhtaçsın”; “Roman ne kadar uzun olursa olsun, çekici ise sonuna dek okunur.” (Hatipoğlu 1972: 148-149) cümlelerini bu kategoride değerlendirmektedir. Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli’nin Atatürk’ten vermiş olduğu şu cümle de uygun bir örnektir: “Bu topluluğun fertleri ne kadar Türk kültürü ile dolu olursa, o topluluğa dayanan cumhuriyet de o kadar kuvvetli olur.” (Özkan vb. 2012: 197).

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre, yan cümlesinin yüklemi *-sa da, -se de* eki almış birleşik cümleler karşılaştırma yan cümleli bağlı birleşik cümledir, çünkü “karşılaştırma yan cümleli bağlı birleşik cümlelerde ana cümle ile yan cümledeki fikirler birbiri ile karşılaştırılır, mukayese edilir, ayrılır veya biri diğerine taviz verir.” (Kazımov 2004: 397).

Vecihe Hatipoğlu’nun vermiş olduğu örnekler de anlamına bakıldığında karşılaştırma yan cümlesi sayılmalıdır. Günay Karaağaç’ın örnek olarak vermiş olduğu “Başkalarının bilgisi ile bilgin olsak bile ancak kendi aklımızla akıllı olabiliriz.” (Karaağaç 2012: 238) cümlesinde de aynı durum söz konusudur. Dolayısıyla, yüklemi *sa, -se* eki almış cümleler, *da* edatıyla ya da benzer görevli unsurlarla (*bile* vb.) birlikte kullanıldığında şart ifadesinin etkisinin azaldığı gözardı edilmemelidir.

Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli'nin vermiş olduğu örnekte ise yan cümlede *ne kadar* sözcüğünün kullanılmasına ve yüklemnin *-sa* şart eki almış olmasına rağmen, iki cümle arasındaki anlam ilişkisine bakacak olursak, Azerbaycan Türkçesindeki kemiyet yan cümleli birleşik cümle olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağı kanısındayız; çünkü "Kemiyet yan cümlesi ana cümledeki hareket veya belirtinin miktarını bildirir." (Kazımov 2004: 375).

Yukarıdakilerle ilgili olarak, M. Kaya Bilgegil'in, dilek-şart kipinden bahs ederken; "kendilerinden sonra "de" bağlacı bulunmak şartıyla söz konusu kipe giren bir fiilin olumlu ve olumsuz halleri, birbirini takipederse, fiil, şartla ilgisi olmayan bir anlam kazanır: "Tenbih (etsem de) (etmesem de) dersleriniz hazırlamanız gerekirdi. (Bilgegil 2009: 261)" ve "Bu kipteki fiilerin şart dışında anlam kazanması, bazan yalnız olumlu veya olumsuz şekilleri *de* bağlacının takibiyle mümkün olur: "*Sizi (aradımsa da) bulamadım.* cümlesi, *Sizi (aradım ama) bulamadım...* yerindedir." (Bilgegil 2009: 261) şeklindeki, Mehmet Özmen'in "*-sa/-se* Biçim Biriminin Şart Dışındaki Kullanımları" yarımbaşlığı altındaki "*-sa/-se* biçim biriminden sonra *bile* ve *da/de* bağlama ve kuvvetlendirme edatları kullanıldığında, cümle, şart anlamı yerine karşıtlık anlamı verebilir. Ayrıca seyrek olarak *bile* ve *da/de* kullanılmadan da karşıtlık anlamı verebilmektedir." (Özmen 2013: 155) şeklindeki açıklamaları da bu konu ile ilgili Türkiye Türkçesi dilbilgisinde farklı yaklaşımların olduğunu gösterir.

Haydar Ediskun'un kitabında da böyle bir yaklaşımın olduğu onun şart cümlesi bahsindeki: "a) Ne yapsam / para etmeyecek (Ne yapsam şart cümlecisi özne görevindedir); b) Ne isterse / yiyebilir (Ne isterse şart cümlecisi, nesne görevindedir)." (Ediskun 2010: 385) cümleleri ile ilgili, parantezde vermiş olduğu açıklamalardan da görülmektedir. Bu cümlelerden birincisi Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre, "ana cümlede işaret zamiri ile ifade edilen özneyi açıkladığı için" özne yan cümleli bağlı birleşik cümle, ikincisi ise "ana cümledeki işaret zamiri ile ifade edilen nesneyi açıklığa kavuşturduğu için" nesne yan cümleli bağlı birleşik cümledir (Bkz. Abdullayev vd. 2007: 304, 311).

Sonuç

1. Türkiye Türkçesi dilbilgisinde şart cümlesi ile ilgili bir terim kargaşasının yaşanması söz konusu olup Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde ise şartlı birleşik cümle için *şert budaq cümlesi* (şart yan cümlesi) terimi kullanılmaktadır.

2. Türkiye Türkçesi dilbilgisine göre, şart cümlesi *-sa*, *-se* şart ekinin yardımıyla oluşan, tek başına kullanılmayan, ana cümle zarfı, nesnesi ve öznesi görevinde kullanılabilen, başka cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamlarıyla tamamlayan bir cümle türü olup Türkçenin asıl birleşik cümlesidir.

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre şart cümlesi ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi, yan cümle ana cümleden sonra geldiği birleşik cümle türü konuşma dilinde çok yaygın olmasına rağmen, yazı dilinde pek fazla kullanılmamaktadır; ikinci tür şart cümleleri ise yazı dilinde çok yaygınlaşmıştır ve oluşum yollarına göre dörde ayrılır. Bu tür cümlelerde yan cümle ana cümleden önce gelir ve ana cümleye *-sa*, *-se* ekinin dışında, tonlama, *-a*, *-e* istek eki ve şart bağlaçlarının (*eğer*, *bir halda ki*, *şimdi ki*, *hergah* vs.) yardımı ile bağlanır.

3. Türkiye Türkçesi dilbilgisinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde yüklemi *-sa*, *-se* şart eki almış olan her türlü cümle, şart cümlesi olarak

kabul edilmemektedir. Bunun nedeni ise *-sa*, *-se* şart ekinin şart ifadesi dışında da kullanılabilmesi ve özne, yüklem, nesne, zaman, yer, durum, kemiyet, karşılaştırma yan cümlelerini oluşturabilmesidir. İki akraba dildeki dilbilgisi kurallarını karşılaştırdığımızda Türkiye Türkçesi dilbilgisinde şart cümlesinin özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf, işleviyle ana/temel cümleye bağlanabilmesi yönündeki görüşlerin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

4. Azerbaycan Türkçesi dilbilgisine göre yüklemi *-sa*, *-se* eki almış olan cümleler şart bağlaçları ile birlikte kullanıldığında anlam bozukluğu olmuyorsa böyle cümleler şart cümlesidir. Eğer böyle cümlelerde anlam bozukluğu ortaya çıkarsa, yüklemi *-sa*, *-se* eki almış olan cümleler yukarıda adı geçen yan cümle türlerinden biri sayılmalıdır. Yani yüklemi *-sa*, *-se* eki alan yan cümlelerin “şart anlamını güçlendiren” (Özmen 2013: 153) şart bağlaçlarından biri ile kullanılması onların şart cümlesi olup olmadığını belirleyebilmektedir. Türkiye Türkçesi dilbilgisinde ise şart cümlesini oluşturan araçlar arasında *-sa*, *-se* ekinin rolünün abartılması ve şart bağlaçlarının rolünün küçümsenmesi bu tür cümlelerin anlamına göre doğru sınıflandırılmamasına neden olmaktadır.

KAYNAKLAR

- ABDULLAYEV, A. vd. (2007). *Müasir Azerbaycan Dili*, IV Hisse, Sintaksis, Bakü, Şerg-Gerb.
- ANNANUROV, A. (1953). *Osnovnie Voprosi Sravniltelnogo Sintaksisa Russkogo i Turkmenskogo Yazikov V Plane Perevodçeskoj Rabotu* (Основные вопросы сравнительного синтаксиса русского и туркменского языков в плане переводческой работы) (doktora tezi), Aşkabat.
- AKTAN, B. (2009). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- ASLANOV, A. (1983). “Tabelilik bağlayıcılarının mürekkebe cümlelerde rolü”, *Azerbaycan dilinde tabeli mürekkebe cümle meseleleri (Elmi eserlerin tematik mecmuesi)*, Bakü: ADU neşri, s. 25-29.
- BİLGEGİL, M. Kaya. (2009). *Türkçe Dilbilgisi*, 3. Basım, Erzurum: Salkımsöğüt.
- BURAN, A., ALKAYA, E. (2015). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 10. Baskı, Ankara: Akçağ Yay.
- CAFERZADE, M. (1990). *Azerbaycan Dilinin Dialekt Sintaksisi*, Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- DELİCE, İ. H. (2012). *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi.
- EDİSKUN, H. (2010). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERCİLASUN, A. B. (2013). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 13. Baskı, Ankara: Akçağ.
- ERGİN, M (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- GULİYEV, İ. (2015). “Türkiye ve Azerbaycan Dilbilgisinde Ad Tamlamalarının Araştırılması Üzerine”, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, UDES 2015, Münhen, Almanya, s.1453-1465.
- GULİYEV, İ. (2017). “Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine”, *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı*, 25-28 Eylül, Bükreş, Romanya, s. 488-496.
- HATİPOĞLU, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*, TDK Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- HENGİRMEN, M. (2007). *Türkçe Dilbilgisi*, 9. Baskı, Ankara: Engin Yayınevi.

- İLHAN, N. (2007) “Birleşik Cümle Kuruluşunda Şart Cümlesi ya da Zarf Grubu”, *Utek Bildiriler*, s. 253-260.
- KARAAĞAÇ, G. (2012). *Türkçenin Söz Dizimi*, 5. Baskı, İstanbul: Kesit.
- KARAHAN, L. (2000). “Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine”, *Türk Dili*, S. 583, Temmuz, s. 16-24.
- KARAÖRS, M. (1991). “Türk Dünyasında Yazı Dili ve Alfabe Meselesi”, *Türk Yurdu Dergisi*, Şubat, S. 42, s. 43-48.
- KARAÖRS, M. (2005). *Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAZIMOV, G. (2004). *Müasir Azerbaycan Dili (Sentaks)*, Bakü: Aspoligraf LTD MMC.
- KERİMOĞLU, C. (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*, Ankara: TDK Yayınları.
- MUSAYEV, M. (2010). *Türk Edebi Dillerinde Mürekkep Cümle Sintaksisi*. Bakü: Kitab alemi.
- Müasir Azerbaycan Dili. Sintaksis*. (1981), Bakü: Elm.
- MÜZEFFEROĞLU, T. (2002). *Müasir Azerbaycan Dilinde Mürekkep Cümlelerin Strüktür Semantikasi*. Bakü: Azərneşr.
- OZKAN, M., Sevinçli, V. (2012). *Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*, 4. Baskı, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- ÖZMEN, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*, Adana: Karakan Kitabevi.
- REHİMOV, M. (1965). *Azerbaycan Dilinde Feil Şekillerinin Formalaşması Tarihi*, Bakü: Azerbaycan EA Neşriyyatı.
- SEYİDOV, Y. (1996). *Nesiminin Dili*, Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı.
- TAVKUL, U. (2003). “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler”, *Kırım Dergisi*, 12 (45), s. 23-32.
- YAMAN, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu.